

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARIDA MATN YARATISH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHGA ILMİY YONDASHISH

Olimjon Eshimbetov

Ajiniyaz nomidagi Nukus DPI katta o‘qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15079196>

***Annotatsiya.** Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida bog‘lanishli nutq hosil qilishning ilmiy nazariy asoslari tahlil qilingan, xorijiy va mahalliy olimlarning fikr mulohazalari qiyosiy o‘rganilgan. SHuningdek, matn tanlash, matn yaratish, matn yaratishda grammatik, leksik vositalardan foydalanish bo‘yicha yo‘l-yo‘riqlar taklif qilingan.*

***Kalit so‘zlar:** bog‘lanishli nutq, grammatika, leksik birliklar, sinonimsemantik, pragmatika, til birliklari, matn tilshunosligi, matn yaratish mexanizmi*

Bog‘lanishli nutqini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. Tilshunoslikda matn nazariyasining paydo bo‘lishi va rivojlanishi, qolaversa, metodikada matnga yaxlit yondashish zarurligini anglashga alohida e‘tibor berila boshlandi. Nutq uyg‘unligi adabiyot o‘qituvchisi nuqtai nazaridan kelib chiqishi kerak bo‘lgan muhim talablardan biri sifatidanamoyon bo‘lishi kerak. CHunki u so‘zlarni, iboralarni bog‘lanishli nutqda tahlil qilishni talab qildi, bolalarni o‘z ona tilida fikrlarni ifoda etishning turli usullarini to‘g‘ri, aniq tashkil qilish va bir vaqtning o‘zida so‘zlarning aloqalarini to‘g‘ri ajratish qobiliyatini rivojlantirishni nazarda tutadi¹.

A.V. Tekuchevning ta‘rifiga ko‘ra, bog‘li nutq, faqat ichki (semantik) va tashqi (lingvistik), konstruktiv (strukturaviy) aloqaning mavjudligini nazarda tutadigan yoki kamroq muhim qismlarga bo‘lingan nutq, ekanligini ta‘kidlaydi²

Bugungi boshlang‘ich sinf o‘quv dasturlarida o‘quvchilarning bog‘lanishli nutqini rivojlantirishga yangi talablar qo‘yilgan. Nutqqa bo‘lgan e‘tiborning ortishi bolalarni ijodiy rivojlantirish va ularning bilish faolligini oshirish vazifalariga monand bo‘lishi nazarda tutilmoqda. Fikrlash ko‘nikmasi barcha inson faoliyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, yaxshi rivojlangan nutq qobiliyatlari uning aqliyhamda umumiy madaniy darajasining asosiy mezonidir. O‘quvchilarning diqqatini bir vaqtning o‘zida bir necha faoliyat turlariga yo‘naltirish pragmatik qobiliyatini rivojlantiruvchi bog‘lanishli nutq ustidagi mashg‘ulotlarga chambarchas bog‘liqdir.

Boshlang‘ich maktabda bolalar voqelik hodisalari o‘rtasidagi ob‘ektiv munosabatlarni aks ettiruvchi katta hajmli va murakkab gaplarni yaratishga moyildirlar. Bu matnlarning asosiy kamchiliklari ko‘pincha matn tayyorlashda fikrni

¹Срезневский И.И. Об изучении родного языка вообще и особенно в детскомвозрасте // Русское слово. Избранные труды. М., 1986. С. 45.

²Текучев, А.В. Методика русского языка в средней школе / А.В. Текучев. - М., 1980. - 462 с.

bayon qilgandayozma nutqda bolalar ko‘pincha gaplarni bir-biri bilan bog‘lay olmaydilar, shuning uchun ularning mosligi fikrlarni gapdan gapga ko‘chirish yo‘lini ta‘minlaydi. Boshlang‘ich maktabda o‘rganilgan sodda gap sintaksisining elementlari o‘quvchilarga mazmuniy kontekst va vaziyat bilan bog‘langan holda gapga real nutq hosil qilish va nutqni idrok etish birligi sifatida qarash imkonini bermaydi. O‘quvchilarning bog‘li yozma nutqini o‘rganish metodistlarni matn tahlilining nazariy asoslarini o‘rganish bilan tanishtirish kerak degan xulosaga olib keldi. Murakkab sintaktik butunlikni qurish matnning uzviylik va yaxlitlik kabi xarakterli xususiyatlarini hisobga olgan holda jumlani qurish bilan bir xil tarzda o‘rgatilishini taqozo etadi. Boshlang‘ich sinflar uchun darsliklardagi mashqlarning aksariyati matnning mazmun-kompozitsion tomoni ustida ishlashni o‘z ichiga oladi. Judahamkam miqdordagi vazifalar o‘quvchilarning matndagi gaplar ustida ishlash qonuniyatlarini o‘zlashtirishga qaratilgan. Shuning uchun matn tarkibiga gapni kiritish yo‘llari bilan bog‘liq xatolarni bartaraf etish murakkab jarayonga aylanib qolmoqda. So‘zning yaratilishini o‘rgatadigan eng muhim kommunikativ ko‘nikmalardan biri matnning tarkibiy qismlari sifatida jumlar o‘rtasida strukturaviy va semantik aloqalar tizimini yaratish qobiliyatidir. Ushbu ishning lingvistik asoslari, nutqni rivojlantirish metodikasi uchun amaliy foydalanish imkoniyati I. Ogurovskiy, L. Velichko, L. Loseva, E. Nikitina va boshqalar tomonidan ko‘rsatilgan. Hozirgi zamon tilshunosligining eng muhim tarmoqlaridan biri bo‘lgan matn nazariyasi 1960-1970 yillarda ishlab chiqilgan va tan olingan. Ushbu yangi lingvistik ta‘limotning xorijda ham, mamlakatimizda ham jadal rivojlanishi lingvistik tadqiqotlar sohasini kengaytirish bilan bog‘liq. Uzoq vaqt mobaynida tilshunoslik tilning ikki o‘zaro bog‘liq jihatlaridan biri – til tizimini, grammatikani o‘rganishga qaratilgan, ammo 60-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslarning diqqat markazi ikkinchi tomonga siljiydi va bu birlik – nutq faoliyati tushunchasi va uning mahsuli – bog‘lanishli matn, nutqdir. “Matn, – deb yozadi G.A.Zolotova – matn eng muhim lingvistik kategoriyalardan biri sifatida e‘tirof etiladi, chunki muloqot jarayonida til tizimi ajratilgan jumlada emas, balki turli xil va maqsadlardagi matnlarda amalga oshiriladi³.

Hozirgi kunda matnga, umuman, o‘rganish ob‘ekti sifatida yondashilib, matn qurilishining umumiy qoliplarini aniqlashda o‘rganish vazifasi ko‘riladi. Tushunchaning mazmuni doimiy ravishda oydinlashib boradi, uning ko‘lami cheklangan, bu tushunchaning boshqa shu kabi hodisalardan farq qilishi bilan zarur belgilar soni ortib boradi. Matnning artikulyativlik, semantik butunlik va struktur

³Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., «Наука», 1973, с. 335.

bog‘liqlik kabi xususiyatlari barcha tadqiqotchilar tomonidan e‘tirof etilgan. Eng muhim muammo tilshunoslik ma‘lumotlariga asoslanib, o‘quvchilarning nutq ko‘nikma va malakalarini, shu jumladan, til vositalaridan kommunikativ va maqsadga muvofiq tarzda foydalana olish ko‘nikmasini yanada muvaffaqiyatli shakllantirishni ta‘minlaydigan tushunchalarni ajratishdir. Professor B. Yo‘ldoshev matn tilshunosligi, matn yaratish tizim haqidagi mulohazalarini bayon qilar ekan, ma‘nodosh so‘zlar badiiy matn komponentlarining sintaktik munosabatini ifodalashda ham muhim ahamiyat kasb etishini alohida ta‘kidlaydi. Bunda bir komponentning sathida kelayotgan ma‘lum bir so‘zning ikkinchi, uchinchi va h.k. komponentlarda sinonimlari yoki sinonimik ma‘noli unsurlari ishtirok etadi: Qish sovuqlari ham Gavharshodbegimning hayotidan uzoqlashib ketdi. Ulug‘bek . . . ikki qavatli ko‘shkda onasi sharafiga katta qabul marosimi o‘tkazdi. Marosimda Gavharshodbegimning barcha kelinlari shaharning aslzoda ayollari ham ishtirok etdilar. Ziyofatdan so‘ng hammalariga sarupolar ulashildi. (P.Qodirov.Ona lochinvidosi). Keltirilgan matnda sinonimik ma‘noli quyidagi so‘zlar mavjudligini ko‘ramiz: Gavharshod begim – ona (si), qabul marosimi – ziyofat, kelinlar (i), aslzoda ayollar – hammalari(ga), barcha – hamma.⁴ Ayni paytda matn komponentlari (gaplar)ning soni to‘rttabo‘lib, sinonimik ma‘noli so‘zlar ularning barchasida qatnashmoqda va komponentlarning o‘zaro sintaktik aloqasini ta‘minlaydi⁵.

To‘g‘ri, keltirilgan misollar boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga mos kelmasligi mumkin, ammo matn yaratish konsepsiyasi turli nutq vaziyatlari uchun qo‘l keladi.

Matn tarkibida gaplarning o‘zaro semantik munosabatlarixususida so‘z yuritilganda, tafakkurimizda hukmlar majmuasiqanday bog‘lanishini tasavvur etib ko‘rmog‘imiz lozim, zotan, matnkomponentlarining bog‘lanishli ekanligini o‘rganish til vatafakkur birligi dialektik qonuniyatidan kelib chiqadi. Shuning uchun mustaqil gaplarning o‘zaro munosabati shakllanuvchi gapdan katta har qanday nutq birligi o‘zining umumiy mazmuni salmog‘i jihatidan tafakkur mahsulining tilunsurlari vositasida ifodalanishini taqozo etadi⁶.

Mazkur ilmiy farqni shveysariyalik fransuz tilida so‘zlashuvchi tilshunos tomonidan amalga oshirilganligini ta‘kidlash kerak. Ferdenand do‘ Sossyur o‘rganilayotgan tushunchalarni ko‘p qirrali va shu bilan birga o‘z tarkibida zid bo‘lgan ikki qutbli borliq shakllari “nutqiy hodisalar” kontekstida ajratdi. Nutq

⁴Йўлдошев Б., Ражабова К. “Матн тилшунослиги” фани бўйичауслубий қўлланма. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2012 – 110 б.

⁵Сильман Т.И. Синтактико – стилистические особенности местоимений // Вопросы языкознания, 1970, №4 – С. 23-24.

⁶Йўлдошев Б., Ражабова К. “Матн тилшунослиги” фани бўйичауслубий қўлланма. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2012 – 110 б.

nazariyasi asoschisining so‘zlariga ko‘ra, til bir qator belgi va ishoralar majmuidan boshqa narsa emas, ularning nutq zanjirida amalga oshishi nutqning mohiyatidir”⁷. O‘z navbatida nutq til vositalari yordamida fikr ifodalash jarayonidir. Nutqning xarakterli xususiyati birikmalarning erkin shaklidir. A. A. Leontievning so‘zlariga ko‘ra, “Bog‘lanishli nutq faqat so‘zlar va jumlar ketma-ketligi emas, bu to‘g‘ri tuzilgan jumalarda aniq so‘zlar bilan ifodalangan bir-biriga bog‘liq fikrlar ketma-ketligidir”⁸. Matn tilshunosligi bir qator o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlarga ega. O‘quvchilarning bog‘lanishli nutqini rivojlantirish metodikasi uchun quyidagilar ayniqsa muhimdir:

1. Murakkab sintaktik butunlikni– matn birligi deb hisoblovchi matn sintaksisi. Yondashuvlarning xilma-xilligiga qaramay, matn sohasidagi barcha tadqiqotlar tabiiy bog‘lanishlarni topadi, matn birligi semantik va strukturaviy rejalarda birlashtirilgan bir nechta jumalarni o‘z ichiga oladi va nisbiy semantik mustaqillik bilan ajralib turadi.

2. Matn turlarini tadqiq etish: tavsiflar, mulohazalar va boshqalar. Bu birinchi yo‘nalish bilan bog‘liq va ularning munosabatlarini nazarda tutadi.

Matn nazariyasidagi bu yo‘nalishlar bog‘lanishli nutq metodologiyasini qurish uchun nazariy asos vazifasini o‘taydi. O‘quvchilarning matnni lingvistik kategoriya sifatida tushunishlarini shakllantirish bog‘lanishli nutqni tahlil qilishning barcha jihatlarini: mazmuniy, strukturaviy, lingvistik jihatdan hal etishga imkon beradi. Bu holda, bog‘lanishli nutq o‘rgatishida tashkiliy, asosiy tushunchalar bor, va bu tushunchalarning mohiyatini aks ettirgan belgilariga murojaat qilish, misol uchun, semantik yaxlitligi yoki lingvistik bog‘liqlik, o‘quvchi taqdimotlari yoki insholari bu pozitsiyada tahlil qilingan bo‘lsa, maktab o‘quvchilari uchun muayyan qiyinchiliklarga sabab bo‘lishi mumkin;

nutqiy malakalar o‘quvchi shaxsining aqliy va umumiy madaniy darajasi uchun ahamiyatli, yozma va og‘zaki bog‘lanishli nutq yaratish ko‘nikmalari quyidagilarga bog‘liq:

- boshlang‘ich sinflarda matn nazariyasi asosida uzviylashtirilgan nutq qurilishini o‘qitishning rivojlanmagan metodikasi;

- matn tuzilishi haqidagi nazariy bilimlar asosida o‘quvchilarning kommunikativ ko‘nikmalarini shakllantirishda ish tajribasining yo‘qligi;

- o‘quvchilarning nutq tayyorgarligining pastligi, ularning yozma nutqlarida ko‘plab matnga bog‘liq xatolari mavjudligida namoyon bo‘ladi.

⁷Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. Переводы с французского языка по ред. А.А.Холодовича. - М.: Прогресс, 1977. - 695 с.

⁸ Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. - М.: Издательство, 1969. - 216 с.

Matn xatolarining oldini olish va ongli ravishda tuzatish zarurati boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini o‘rganish markazida ko‘tariladigan bog‘lanishli matnni yaratish, semantik aloqani ta‘minlash uchun leksik va grammatik usullardan foydalanish qobiliyatini o‘rgatishning metodik asoslangan va qulay tizimini ishlab chiqish lozim bo‘ladi.

Bog‘lanishli nutqning nazariy va amaliy xususiyatlari lingvistik, psixolingvistik va maxsus metodik adabiyotlarda keltirilgan. O‘rganilgan sohalardagi etakchi metodistlarning ishlari bolalarning bog‘lanishli og‘zaki nutqini shakllantirish va rivojlantirishning kompleks tizimini ishlab chiqishning shart-sharoitlarini yaratishga oiddir. Bolalarda bog‘lanishli og‘zaki nutqni shakllantirishning lingvodidaktik jihatini ko‘rib chiqishdan oldin, avvalo, til va nutq tushunchalarini farqlab olish lozim bo‘ladi.

Xullas, boshlang‘ich ta‘lim o‘quvchilarning bog‘lanishli nutqlarini rivojlantirishda nafaqat o‘qitish metodikasiga oid nazariyalar, balki tilshunoslikning, xususan, matn tilshunosligining so‘nggi yutuqlaridan ham foydalanish zarur. Zero, har qanday bog‘lanishli nutq zamirida grammatik aloqa va semantik munosabat yotadi, asosiy muammo esa, kichik yoshdagi, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida bog‘lanishli og‘zaki va yozma nutq tuza olish ko‘nikmalarini rivojlantirish tizimini ishlab chiqishdir.

Adabiyotlar

1. Sreznevskiy I.I. Ob izuchenii rodnoyo yazyka voobshche i osobenno v detskomvozraste // Russkoe slovo. Izbrannyye trudy. M., 1986. S. 45.
2. Tekuchev, A.V. Metodika russkogo yazyka v sredney shkole / A.V. Tekuchev. - M., 1980. - 462 s.
3. Zolotova G. A. Ocherk funktsionalnogo sintaksisa russkogo yazyka. M., «Nauka», 1973, s. 335.
4. Yo‘ldoshev B., Rajabova K. “Matn tilshunosligi” fani bo‘yicha uslubiy qo‘llanma. – Samarqand: SamDU nashri, 2012 – 110 b.
5. Silman T.I. Sintaktiko – stilisticheskie osobennosti mestoimeniy // Voprosy yazykoznaneya, 1970, №4 – S. 23-24.
6. Yo‘ldoshev B., Rajabova K. “Matn tilshunosligi” fani bo‘yicha uslubiy qo‘llanma. – Samarqand: SamDU nashri, 2012 – 110 b.
7. Sossyur F. de. Trudy po yazykoznaneyu. Perevody s fransuzskogo yazyka po red. A.A.Xolodovicha. - M.: Progress, 1977. - 695 s.
8. Leontev A.A. YAzyk, rech, rechevaya deyatel'nost'. - M.: Izdatel'stvo, 1969. - 216 s.